

БІЗНЕС І ПРАВА ЛЮДИНИ: ВІДНОВЛЕННЯ ДОВІРИ ЯК УМОВА НОВОГО СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ

(Серія заходів у межах
IV Харківського міжнародного юридичного форуму)

23–25 вересня 2020 р. відбувся IV Харківський міжнародний юридичний форум, до програми якого щорічно входять заходи з бізнесу і прав людини.¹ Цього року незалежні експерти та експертки, вчені, представники та представниці бізнес-асоціацій та урядів із 30 країн світу, які відповідальні за імплементацію Керівних принципів ООН з бізнесу і прав людини в своїх країнах, взяли участь в обговоренні, що дало можливість порівняти досвід, набутий різними регіонами світу.

Центральне питання, до якого упродовж трьох днів Форуму поверталися учасники та учасниці і яке має стати предметом подальшого наукового осмислення, – це питання про можливість (або невідворотність) нового суспільного договору, стороною якого, поряд із суспільством і державою, має стати бізнес, вплив якого на повсякденне життя людей і навіть на саму державу стає все більш суттєвим. Бізнес розглядається як безпосередній носій обов'язків у сфері прав людини, особливо в ситуаціях, коли держава є надто слабкою, щоб забезпечити захист прав людини, або коли йдеться про сферу автономного простору, до якого держава не повинна втручатися. Суспільство потребує вироблення механізмів, які б гарантували відповідність недержавного регулювання, що походить від бізнесу, фундаментальним правовим цінностям – поваги до гідності людини, справедливості, свободи, рівності. Актуалізуються питання щодо застосування вимог верховенства права до сфери такого недержавного регулювання, його ролі в моменти демократичних перетворень у суспільствах,

* Олена Олександрівна Уварова, кандидатка юридичних наук, доцентка кафедри теорії і філософії права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна.

Olena Uvarova, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor at the Department of Theory and Philosophy of Law, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine.

e-mail: o.o.uvarova@nlu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3199-7790>

¹ З повною програмою можна ознайомитися за посиланням: <https://legalforum.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/08/program-business-and-human-rightsukr-1.pdf> (українською) і <https://legalforum.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/08/program-business-and-human-rights-13.pdf> (англійською).

а також щодо механізму “стримувань і противаг” у ситуації, коли бізнес перебуває поза державним контролем. Окремого аналізу потребують зобов’язання бізнесу в ситуаціях глобальних небезпек. Корпоративна відповідальність поважати права людини, забезпечення належної обачності в сфері прав людини (*human rights due diligence*), недержавні механізми правового захисту – ці та інші поняття, які стають невід’ємною частиною юридичної практики сьогодні, потребують свого осмислення з точки зору юридичної науки.

I. Бізнес і права людини: потреба наукового осмислення нової реальності

Носієм обов’язків щодо прав людини традиційно вважається держава. Первісно це було пов’язано з тим, що саме вона розглядалась як головна загроза правам людини, а тому виступила адресатом, якому спрямовується вимога поважати права людини. Цей аспект взаємовідносин людини і держави, який зберігає свою актуальність і сьогодні, поступово було доповнено вимогами захищати (зокрема і від порушень із боку третіх осіб) і забезпечувати реалізацію прав людини.

Протягом другої половини ХХ ст. під впливом різних процесів, насамперед глобалізаційних, все більш помітним ставав вплив недержавних суб’єктів на права людини. Особливо гостро питання такого впливу поставало у ті моменти, коли держави виявлялися неспроможними виконувати свою роль інструменту захисту прав людини. “Абсолютно очевидно, що компанії – незалежно від того, локальні чи мультинаціональні, публічні чи приватні – значно впливають на права людини, як позитивно, так і негативно.”² З цієї думки починаються численні наукові публікації, аналітичні огляди, експертні доповіді, методичні рекомендації, присвячені проблематиці бізнесу і прав людини. Адже “бізнес відіграє важливу роль у житті усіх людей, і те нагромадження питань, пов’язаних із правами людини, які ставляться перед бізнесом сьогодні, ніколи ще не було таким значним.”³

Ухвалення Радою ООН з прав людини у червні 2011 р. Керівних принципів ООН щодо бізнесу та прав людини⁴ стало важливим етапом у процесі розвитку нормативних стандартів відповідальності та підзвітності бізнесу.

Керівні принципи ООН щодо бізнесу і прав людини включають у себе три основи (*pillars*):

I. Обов’язок держави захищати права людини від порушень з боку третіх осіб, зокрема з боку бізнесу. Цей обов’язок передбачає необхідність забезпечувати ефективну імплементацію міжнародно визнаних стандартів прав людини на національному рівні.

² Business and Human Rights, the Danish Institute for Human Rights, <https://www.humanrights.dk/business-human-rights>.

³ Platform for Human Rights Indicators for Business – HRIB, <https://old.business-humanrights.org/en/platform-for-human-rights-indicators-for-business-hrib>.

⁴ Керівні принципи ООН з бізнесу і прав людини, <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/sehl/profile-law/ker%D1%96vn%D1%96-princzipi-oon-z-pitan-b%D1%96znesu-%D1%96-prav-lyudini.html>.

II. Обов'язок бізнесу поважати права людини, що включає в себе також необхідність проявляти належну обачність щодо можливого негативного впливу тієї чи іншої бізнес-діяльності на права людини (права працівників, споживачів, місцевої громади, працівників постачальників тощо).

III. Забезпечення ефективних засобів захисту – судових, державних позасудових і недержавних.

Станом на вересень 2020 р. 24 країни світу прийняли Національні плани дій щодо реалізації Керівних принципів ООН з бізнесу і прав людини, у багатьох країнах, зокрема і в Україні, ведеться робота з підготовки таких планів. Міжурядова група на рівні ООН завершує обговорення проекту міжнародного договору щодо бізнесу і прав людини. На рівні Європейського Союзу ініціюється питання щодо ведення обов'язкової процедури забезпечення належної обачності у сфері прав людини для суб'єктів господарювання. Національні судові інстанції в різних країнах світу розглядають справи, пов'язані з порушеннями прав людини бізнесом, зокрема і в ситуаціях, коли таке порушення відбувалося на території іншої держави і не самою компанією-відповідачкою, а в її ланцюгу поставок. Все більше міжнародних і регіональних організацій, експертних ініціатив видають рекомендації із забезпечення корпоративної поваги до прав людини. Цим питанням було присвячено Панельну дискусію щодо викликів і нових можливостей імплементації Керівних принципів ООН з бізнесу і прав людини, яка відбулася за участі посла *Генріка Вілладсена*, Координатора проектів ОБСЄ в Україні, *Аніти Рамасастрі*, голови Робочої групи ООН, професорки права і директорки програми післядипломного навчання зі стійкого розвитку в Школі права Університету Вашингтона (США), *Елжбієти Карскої*, членкині Робочої групи ООН, професорки і завідувачки кафедри захисту прав людини і міжнародного гуманітарного права, директорки Інституту міжнародного права, права ЄС і міжнародних відносин факультету права і управління Університету Кардинала Стефана Вижинського (Польща), *Людмили Денісової*, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, *Ольги Бойко*, Європейська Бізнес Асоціація, представників урядових органів України, Литви, Словенії, Грузії, незалежних експертів зі Словенії, Польщі, Словаччини, Грузії, Білорусі, Молдови, Казахстану.

Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини презентував дослідження з бізнесу і прав людини в часи COVID-19, розроблене у співпраці з Данським інститутом прав людини. *Тетяна Сахарук*, виконавча директорка Глобального договору ООН в Україні, надала характеристику стану імплементації Цілей сталого розвитку в Україні у взаємозв'язку зі стандартами у сфері бізнесу і прав людини. *Ніколай Сондербай*, старший радник з питань демократії і прав людини, UNDP Ukraine, розкрив у своєму виступі потенціал ПРООН щодо підтримки України у просуванні стандартів з бізнесу і прав людини. *Ганна Христова*, докторка юридичних наук, старша проектна менеджерка проекту Ради Європи "Внутрішнє переміщення в Україні:

розробка тривалих рішень,” звернула увагу на шляхи забезпечення корпоративної відповідальності поважати права внутрішньо переміщених осіб.

Активний розвиток тематики бізнесу та прав людини у нормотворчій і правозастосовній практиці різних держав світу не знаходить адекватного доктринального осмислення. У межах Харківського юридичного форуму відбулася наукова дискусія щодо дослідницьких перспектив у сфері бізнесу і прав людини в країнах Центральної та Східної Європи.

Йерней Летнар Чернич, PhD, доцент факультету управління і європейських студій Нового університету (Nova Univerza), Словенія, виступив із доповіддю “Верховенство права в концепції бізнесу і прав людини,”⁵ звернувши увагу на основні виклики щодо реалізації вимог верховенства права в державах регіону і те, як відсутність довіри до правових механізмів захисту впливає на стан реалізації стандартів відповідальної поведінки бізнесу. Крім того, поведінка самого бізнесу також значною мірою впливає на стан реалізації верховенства права, вимоги якого мають бути адресовані не тільки державі, а й самим суб’єктам господарювання тією мірою, якою вони здійснюють владний вплив на інших учасників суспільних відносин, встановлюють обов’язкові для них вимоги.

Доповідь Беати Фарачик, голови Польського інституту прав людини і бізнесу, Польща, було присвячено змістовним елементам потенційного законодавства щодо Human Rights Due Diligence в праві ЄС.⁶ Сам механізм забезпечення належної обачності у сфері прав людини (human rights due diligence) ґрунтується на адресованій до бізнесу вимозі поважати права людини, для чого бізнес має не просто утримуватися від порушень прав людини, а й докладати необхідні зусилля для попередження можливого негативного впливу на права людини у своїй діяльності. Відповідно, він має запроваджувати процедури, які даватимуть змогу виявляти ризики такого негативного впливу на працівників, споживачів, жителів громади, де здійснює свою діяльність відповідний суб’єкт господарювання. Такі процедури не можуть бути уніфікованими, оскільки мають враховувати специфіку конкретного бізнесу, тому визначення чітких процедур є сферою розсуду самих суб’єктів господарювання.

Екатерина Дейкало, кандидатка юридичних наук, доцентка кафедри міжнародного права факультету міжнародних відносин Білоруського державного університету, Білорусь, презентувала доповідь “Вибори і протестний рух – 2020 в Білорусі: виклики і нові перспективи для досліджень у сфері бізнесу і прав людини,” окрему увагу

⁵ Особливий інтерес також становлять такі праці Йернея Чернича: Jernej Letnar Černič, *Corporate Accountability under Socio-Economic Rights* (New York: Routledge, 2018); Matej Avbelj and Jernej Letnar Černič, *The Impact of European Institutions on the Rule of Law and Democracy: Slovenia and Beyond* (Oxford: Hart Publishing, 2020).

⁶ Markus Krajewski and Beata Faracik, “Substantive Elements of Potential Legislation on Human Rights Due Diligence,” https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2014_2019/plmrep/COMMITTEES/DROI/DV/2020/06-22/DGEXPObriefingHumanRightsDueDiligence_EN.pdf#page=6.

приділивши ролі бізнесу в моменти демократичних перетворень у державі, а також факторам, що впливають на формування активної громадянської позиції суб'єктів господарювання.⁷

Робота Лабораторії з прав людини Університету Миколаса Ромеріса, Литва, була представлена *Арнасом Ляуксмінасом*. У доповіді “Доступ до засобів правового захисту у сфері бізнесу і прав людини” було розкрито бар'єри у доступі як державних, так і недержавних засобів правового захисту у сфері бізнесу і прав людини. Окрема увага була приділена гарантіям ефективності правового захисту для жертв порушень прав людини з боку бізнесу, закладеним до міжнародного договору з бізнесу і прав людини, нині проєкт якого перебуває на міжурядових обговореннях в ООН.

Юлія Разметаєва, кандидатка юридичних наук, асистентка кафедри теорії і філософії права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, поглянула на проблематику бізнесу і прав людини крізь глобальну перспективу цифрової епохи.⁸ Предметом обговорення, зокрема, стало виникнення низки прав, які претендують на статус фундаментальних – право бути забутим, право на інтернет, право на анонімність. Ті ж права, що визнані фундаментальними й успішно утвердились як цінності в багатьох суспільствах, отримують новий зміст і тлумачення. Це, наприклад, приватність і свобода вираження, право на інформацію. Усі названі права у своїй реалізації залежать від добросовісної поведінки бізнесу в сфері прав людини.

II. Розвиток концепції бізнесу і прав людини в Східній Європі

Основний фокус уваги Форуму було зосереджено на країнах Східної Європи, де рівень імплементації Керівних принципів ООН з бізнесу і прав людини залишається вкрай низьким. У регіоні є лише декілька позитивних прикладів розроблення і прийняття Національних планів дій з бізнесу і прав людини (Литва, Чехія, Польща, Словенія, Грузія). Але їхня реалізація на практиці є бідною на історії успіху.

Частково така ситуація пояснюється тим, що багато країн регіону довгий час входили до складу, перебували під владою або зазнавали з боку СРСР значного політичного й економічного впливу. Відповідно, незважаючи на доволі різний історичний бекграунд, ситуація щодо забезпечення корпоративної відповідальності поважати права людини в країнах регіону є схожою.

За результатами обговорень, які відбулися у межах Харківського форуму, було визначено ті фактори, які є спільними для регіону й які пояснюють низький рівень корпоративної поваги прав людини і відповідальної бізнес-поведінки:

⁷ Див. також Катерина Дейкало, Елена Воробьева и Кирил Томашевский, “Бизнес и права человека: постановка проблемы,” в *Междисциплинарные исследования в области прав человека* (Минск: Экоперспектива, 2020), 158–219.

⁸ Див. також Юлія Разметаєва, “Теоретичні аспекти зобов'язань бізнесу у сфері приватності: виклики цифрової епохи,” *Підприємництво, господарство і право* 6 (2019): 235–39.

Упродовж тривалого періоду часу була відсутня свобода підприємницької діяльності. Господарська діяльність концентрувалася у державному секторі. Існував значний державний контроль за всіма економічними процесами, держава мала переважаючу частку своєї участі в економічних процесах, у результаті чого були відсутні умови для формування у суб'єктів господарської діяльності відчуття відповідальності за вплив на суспільні відносини. Це й зумовило вкрай низький рівень очікувань суспільства щодо відповідальної бізнес-поведінки.

Довгий період розвитку в умовах недемократичних політичних режимів у регіоні або перебування під значним впливом таких режимів призвели до низького рівня розуміння цінностей людської гідності та персональної автономії, які є базовими для формування відповідальної бізнес-поведінки; ідея прав людини була підпорядкована державній політиці; колективний інтерес превалював над індивідуальним/приватним, правове регулювання базувалося на принципі верховенства державної волі, а не на принципі верховенства права.

Падіння недемократичних режимів стало передумовою розвитку та посилення громадянського суспільства, але головним фокусом уваги організацій громадянського суспільства залишається державна діяльність, оскільки саме держава продовжує розглядатись як головна (і часто єдина) загроза для прав людини. Це зумовлює те, що в регіоні можна знайти дуже небагато прикладів, коли правозахисні організації спрямовують свою роботу на випадки порушення прав людини з боку бізнесу. Політизація питань, пов'язаних із правами людини, залишається вкрай поширеною в регіоні.

Керівні принципи ООН з бізнесу і прав людини є загальним інструментом, який може використовуватися по-різному, щоб забезпечити врахування локального контексту. Для багатьох країн регіону актуальними є такі бар'єри для ефективної імплементації стандартів у сфері бізнесу і прав людини:

Низький рівень обізнаності державних інституцій, академічної спільноти, неурядових організацій, бізнесу з Керівними принципами ООН з бізнесу і прав людини, виробленими стандартами відповідальної бізнес-поведінки й ініціативами, гарними практиками. У суспільства та бізнесу загалом низький рівень розуміння того, що стійка економічна діяльність потребує відповідальної поведінки бізнесу в сфері прав людини. У регіоні дуже поширений підхід, коли стандарти бізнесу та прав людини ототожнюються з благодійністю і розглядаються в контексті корпоративної соціальної відповідальності.

Недостатній рівень економічного розвитку, зокрема, низький рівень доходів значної частини населення, зумовлює ситуацію, коли відповідальна бізнес-поведінка не розглядається суспільством як основний пріоритет. Люди пов'язують свої очікування переважно з державою.

Є актуальними ризики і виклики, зумовлені відсутністю стійких демократичних традицій: слабе громадянське суспільство, відсутність або низький рівень забезпечення верховенства права, високий рівень корупції у публічному і приватному секторах, і, як результат, – низький рівень довіри людей до правових інструментів і відсутність запиту з боку суспільства на новий суспільний договір, стороною якого мала б стати не тільки держава, а й бізнес. Продовжує переважати патерналістський підхід до забезпечення поваги, захисту й забезпечення прав людини. Сфера прав людини і далі ототожнюється зі сферою обов'язків держави.

Надзвичайно сильний зв'язок між бізнесом і державою. Держава володіє значним контролем над бізнесом, великий бізнес, за свого боку, намагається бути “вбудованим” до інституцій державної влади. Значною є система публічних закупівель, яка часто непрозора. Квазідержавний сектор економіки призводить до відсутності реальної змагальності й дійсної мотивації для бізнесу імплементувати стандарти відповідальної поведінки.

Загальним став висновок про те, що для країн Східної Європи важливим є розуміння того, що моделі правового регулювання, які включають у себе стандарти відповідальної бізнес-поведінки, мають більше можливостей для ефективного балансування конкуруючих інтересів різних недержавних акторів, пропонують більш гнучкі й дієві інструменти для реагування на глобальні виклики, такі як COVID-19.

© О. Уварова, 2021

Bibliography

- Avbelj, Matej, and Jernej Letnar Cernic. *The Impact of European Institutions on the Rule of Law and Democracy: Slovenia and Beyond*. New York: Hart Publishing, 2020.
- Business and Human Rights in Central and Eastern Europe. [In Ukrainian.] <https://legalforum.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/08/program-business-and-human-rightsukr-1.pdf>.
- Business and Human Rights in Central and Eastern Europe. <https://legalforum.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/08/program-business-and-human-rights-13.pdf>.
- Business and Human Rights, the Danish Institute for Human Rights. <https://humanrights.dk/business-human-rights>.
- Černič, Jernej Letnar. *Corporate Accountability under Socio-Economic Rights*. Oxford: Routledge, 2018.
- Deikalo, Ekaterina, Elena Vorobieva, and Kirill Tomashevsky. “Business and Human Rights: Statement of the Problem.” [In Russian.] In *Interdisciplinary Human Rights Studies*, 158–219. Minsk: Ekoperspektiva, 2020.
- Krajewski, Markus, and Beata Faracik. *Substantive Elements of Potential Legislation on Human Rights Due Diligence*. https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2014_2019/plmrep/COMMITTEES/DROI/DV/2020/06-22/DGEXPObriefingHumanRightsDueDiligence_EN.pdf#page=6.
- Platform for Human Rights Indicators for Business – HRIB. <https://old.business-humanrights.org/en/platform-for-human-rights-indicators-for-business-hrib>.

Razmetaeva, Yulia. "Theoretical Aspects of Business Commitment to Privacy: The Challenges of the Digital Age." [In Ukrainian.] *Pidpriyemnytstvo, hospodavrstvo i pravo* 6 (2019): 235–39.

UN Guiding Principles on Business and Human Rights. [In Ukrainian.] <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/sehl/profile-law/ker%D1%96vn%D1%96-princzipi-oon-z-pitan-b%D1%96znesu-%D1%96-prav-lyudini.html>.

Олена Уварова. Бізнес і права людини: відновлення довіри як умова нового суспільного договору

Анотація. Наведено огляд серії заходів з бізнесу і прав людини, які відбулися у межах IV Харківського міжнародного юридичного форуму у вересні 2020 р.

Центральне питання дискусій, які тривали упродовж Форуму, – питання про можливість (або невідворотність) нового суспільного договору, стороною якого, поряд із суспільством і державою, має стати бізнес, чий вплив на повсякденне життя людей і навіть на саму державу стає все більш суттєвим. Бізнес розглядається як безпосередній носій обов'язків у сфері прав людини, особливо в ситуаціях, коли держава є надто слабкою, щоб забезпечити захист прав людини, або коли йдеться про сферу автономного простору, до якого держава не повинна втручатися.

Участь у заходах взяли науковці, представники державних органів і бізнесу, громадських організацій із 30 країн світу.

Ключові слова: бізнес і права людини; відповідальна поведінка бізнесу; зобов'язання у сфері прав людини; новий суспільний договір.

Елена Уварова. Бизнес и права человека: восстановление доверия как условие нового общественного договора

Аннотация. Приведен обзор серии мероприятий по бизнесу и правам человека, которые состоялись в рамках IV Харьковского международного юридического форума в сентябре 2020 г.

Центральный вопрос дискуссий, продолжавшихся в течение Форума, – вопрос о возможности (или неотвратимости) нового общественного договора, стороной которого, наряду с обществом и государством, должен стать бизнес, чье влияние на повседневную жизнь людей и даже на само государство становится все более существенным. Бизнес рассматривается как непосредственный носитель обязанностей в области прав человека, особенно в ситуациях, когда государство является слишком слабым, чтобы обеспечить защиту прав человека, или когда речь идет о сфере автономного пространства, в которое государство не должно вмешиваться.

В мероприятиях приняли участие ученые, представители государственных органов и бизнеса, общественных организаций из 30 стран мира.

Ключевые слова: бизнес и права человека; ответственное поведение бизнеса; обязательства в области прав человека; новый общественный договор.

Olena Uvarova. Business and Human Rights: Rebuilding Trust for a New Social Contract

Abstract. A series of events on business and human rights that took place during the IV Kharkiv International Legal Forum in September 2020 is overviewed.

The central topic of the discussions is the question of the possibility (or inevitability) of a new social contract, where, along with society and the state, business should become a party. The business's impact on the daily people life and even on the state itself is becoming more and more significant. Business is seen as a direct bearer of human rights responsibilities, especially in situations where the

state is too weak to protect human rights, or when it comes to an area of autonomous space in which the state should not interfere.

Society needs to develop mechanisms that would guarantee the compliance of non-state regulation established by business with fundamental legal values – respect for human dignity, justice, freedom, equality. The questions of the application of the requirements of the rule of law to the sphere of such non-state regulation, its role in the moments of democratic transformations in societies, as well as on the mechanism of “checks and balances” in a situation when business is outside state control are actualized. Business responsibilities in situations of global dangers should be the subject of an analysis as well. Corporate responsibility to respect human rights, human rights due diligence, non-state remedies to protect human rights – these and other concepts that are becoming an integral part of legal practice today require rethinking from legal theory.

Scientists, representatives of government entities and business, civil society organizations from 30 countries took part in the events.

Keywords: business and human rights; responsible business conduct; human rights obligations; new social contract.

Одержано/Received 17.11.2020